

ЛЮДИНА

*Присвячено високоповажній
Наталі Кобринській*

*Das Reich der Lüge ist aufrecht, wie es noch niemals gevesen.
Die Wahrheit selbst wagt sich, nur in gleissenden Fetzen vermommt,
aus ihrem Winkel hervor...¹*

I

Пан Епамінондас Ляуфлер прожив добрі часи. Був ц. к.² лісовим радником, мав велике поважання, великий вплив і великі доходи. А що він мав між іншим, так «побічно», ту слабу сторону, що любив одушевлятися гарячими напیتками, — се не мало нікого обходити. Про се не мав він нікому здавати справоздання. Хіба б собі самому. А тому, що був з собою у згоді, тому, що розумів себе, як розумів і свої лісові справи, тож і ходив (як кажуть простенькі люди) «годинник зовсім у порядку». Відтак, коли слаба сторона змоглась та стала збагачуватись більшими наслідками, коли показалось, що великі причини спрваджують і великі події... тоді й настало... та про се вже опісля...

Пан Ляуфлер був жонатий і мав чотири доньки й одного сина. Остатнього любив він несказанно, ба навіть обожав. «Се буде гординя мого життя, світило цілої родини, се чоловік будучини!» — мовляв він часто до своєї жінки й добрих знакомих. Добра жінчина, котра так само обожала одинака, вірила смілому віщуванню свого мужа. Вона бачила сама не раз у своїх мріях сина лісовим радником, бачила, як він їздив у елегантній колясці, гордими кіньми, біля нього багата жінка, його здоровлять низенько малі й великі, старі й молоді; бачила його також поважним лікарем-радником у товаристві високих осіб, що з ним дружно балакають. Часами зміняв муж будучими свій завід³ і вибирав становище надворного радника.

¹ Царство брехні панує, як ще ніколи дотепер. А правда відважується виповзати зі свого кутка не інакше, як закутана в привабливо-яскраві ганчірки... (нім.).

² ц. к. — цісарсько-королівський.

³ Завід — професія.

Супроти того не мож було вже нічого закинути. А як се звучало шумно! «Високоповажний пан Герман-Євген-Сидор Ляуфлер, ц. к. надворний радник!» Надворний радник! Ні, надворним радником буде, мусить бути. Се якраз мудріше, ніж лікарським радником або лісовим радником! Ну, щодо остатнього, то воно припало їй лише так en *passant*¹ на думку, бо її муж займав припадкою те становище. Однак усякий, хто мав лише цятинку дару думати, мусив признати, що лісовий радник не те, що надворний радник! А коли є вже хто раз надворним радником, тоді й до міністра судівництва недалеко. Ой, боженьку, що то не коїться все в чуднім бігу часу! Вона не була одна з тих, котрі вірують в чуда, в протекцію, або що таке. Борони боже: так низько вона ще не упала, тож саме і не думав так ніхто в домі її та її мужа. Вона хотіла речі лише так брати, як вони самі; собою представлялись. Наприклад, хто був от хоть би там і Гамбетта (котрого вона бачила оногди в *panopticum*), нім став славним на цілу Францію? Яким був Колумб, нім відкрив Америку? Певно, «не таким славним, яким уже став опісля. Був і ще такий один, що сягав немов під небеса. Ах, що то їй все так із пам'яті вибилося, і вона собі ні імені, ні року не могла пригадати! Головне однак в тій події було те, що хтось там в молодих літах був пастухом, а на старість став митрополитом. Однак — куди ж вона загналась? Аж сміх бере. Герман-Євген-Сидор не був ані бідним хлопцем, що вичісував вовну у свого батька (як се робив той бідняка, той Колумб), а вже найменше пастухом. Він був сином ц. к. лісового радника і міг легше, ніж кождий інший, дістатись на таку висоту. Інших перепон не могла доля поставити. Щождо тих пари шкільних років, про котрі люди стільки заводять, то вона ними мало журилася. А коли є вже хто раз в університеті, то літа минають, неначе б їх і не було. Герман-Євген-Сидор не виказував на тепер особлившої охоти до науки, але (того б вона й рада бачити, хто б науку любив) чи ж можна було йому, тому живому хлопцеві, робити з сього закид? Він же не належав до тих бездушних натур, котрі вміють годинами нерухомо на твердих шкільних лавках пересиджувати; а противно, був один із тих величаво уложених характерів, котрі вимагають іншого проводу й поведення, як, приміром, звичайні сини; урядників, або — надто мужиків!! Однак висушені тверезі професори (вона їх не навиділа), котрі з поживклыми щоками, наче мумії, проходжувалися й молодості, мабуть, зовсім не розуміли, вони не могли його зрозуміти! Немилий наслідок сього був такий, що збилися з правого шляху, що взяли «п'ік»² на нього, прозивали його сильну волю «упрямістю і злосливістю», а його смілі,

¹ Між іншим (*фр.*).

² Взяти «п'ік» — завзятися, присікатися.

свобідні бесіди і дотепні діла називали вони попросту трійлом для цілого класу, ще й переслідували його, в повнім значенні слова, на смерть...

Під час, коли син невпинно розвивався, підростали й доньки. Природа обдарувала їх під кождим взглядом щедро; крім того, посилала їх пані радникова на науку французької мови й музики; батько займав гарне становище, тож по балах, домашніх забавах та інших вечірках рвалися за ними молоді люди... І так усміхалась пані радниковій будучина ясна та чиста, наче та днина весняна, і вона називала її в своїм серці своєю «другою будучністю».

І газдівство розуміли вони неабияк! Розуміли його так, як його в нинішніх часах не розуміє перша-ліпша жінка! Про се дбала пані радникова ще задалегідь. Вона не належала до тих жінок, котрі супокійним оком глядять на доньок, наколи ті беруть книжку до рук і в будню днину та читанням безбожних любовних дурниць або й інших пустих діл крадуть час богіві. Правда, зовсім без гріху в тім взгляді не були її дві середущі доньки (найстарша перебувала в одній кривнячки, а наймолодша була ще незріла до того трійла), Олена й Ірина. Через се вона мала не раз і гіркі хвилі. Особливо Олена спричинювалася головно до сього. Повинишпорювала, бог зна звідки тоті варіяцтва¹ на день божий та й проглитала їх у цілім значенні того слова! А як розуміла про се опісля розказувати! Юрбою окружали її мужчини, і то ще молоді, а вона говорила, розбирала і перечилась, що тільки — боже, змилуйся! Бесіди пекучі, — немов залізо, небезпечні слова, як: соціалізм, натуралізм, дарвінізм, питання жіноче, питання робітницьке бриніли, мов бджоли, біля чесних ух пані радникової й лякали, наче страшила, в білій днині її набожну душу, денервували її та спроваджували безсонні ночі... Мало що розуміла вона з того; відчувала однак (справдешне чисте серце материнське завсігди на правій дорозі), що дуже лихий і небезпечний демон заволодів душею доньки, котру пані радникова так обережно стерегла, та й вніс її в країну смішливості й безумства! Наче іскри огняні сипалися слова з уст дівочих і падали важкими ударами на бідну жінчину. Ах, що вона сього дожити мусила, що її донька розвивала нежіночі, хоробливі, безбожні погляди та говорила про якусь рівноправність між мужчиною і жінкою!!! В таких хвилях була би вона найрадніше з сорому та лютості в землю запалась, її донька! Донька ц. к. лісового радника висказувала думку, щоби жінкам було вільно ходити в університети, там нарівні з мужчиною набувати освіти; в життю самій удержуватися, не ждати лише подружжя, котре сталося простим прибіжищем проти голоду й холоду!! Се якраз виглядало, наче б її нічого не учили, і вона мусила побоюватися о свою будучину! Матінко божа: вона, така прегарна, поважна, потребувала щось подібне ще й явно голосити!..

¹ Варіяцтва — божевілля.

Се все вона таки на свої уха чула. Що однак при інших нагодах і публічно говорила, доносили їй добрі, поважні товаришки і знакомі:

— Наколи ви їй ті дурниці не виб'єте з голови, то будете наслідків гірко жалувати; вола ще молода, буйна!

— Дівчина губить легкодушно свою будучину і відстрашує від себе і від других сестер женихів!

— Де, ради бога, нассалась вона того трійла? — питала знов інша з товаришок.

— Чи завважали ви ту двозначну усмішку в молодого К., коли вона остатнім разом розводилась про жінок-лікарок, доводячи, що вони були би правдивим добродійством для суспільності? А молодий К., се ж прецінь всім звісно, перша партія в місті!

— Хто ж буде дома їсти варити, наколи жінка стане до уряду ходити? Хто буде порядкувати, прати, шити? Невже ж мужчина? Ха-ха-ха! Чи ж се не чиста дурниця розводити такі теорії? Я поважаю й шаную вас високо, ласкава пані радникова, однак ви супроти того дівчати не заховуєте достаточного материнського авторитету. Най би моя дитина виступила з такими нісенітницями, я її вже скоро привела б до розуму! Або чи ви чули, що про ню пані С. говорила? А вона прецінь теж щось знає!

— Що, ради бога, що казала пані С.?

— Казала: ціле її поведення то лише вища тактика кокетерії; я жінчина й доволі знаю тайні ходи жіночої думки.

На такі слова правди не знала пані радникова нічого відповісти. Сиділа, наче б здеревіла, по таких бесідах.

— Що ж мені діяти, дорога пані докторова? — питала вона стиха.

— Що? Попросту книжки забрати і читання хоробливих авторів раз на завжди заборонити!

— Сього я не можу вчинити Олені — не можу! Щодо заборони, то забороняю, і як ще; але книжки забирати... того я справді не можу, пані докторова!!

Тут виринула перед її душею висока стать молодої дівчини з сніжнобілим обличчям та супокійними лагідними очима...

— І що ж вона таке, що ви супроти неї такі безсилі?

— Що? «Мамо, — каже, — дозволь, нехай я тебе поважаю та не причислюю до тих, котрі навмисне не хочуть зняти полуду з очей; що, боячись правди, немов світла сонячного, затопчують своєвільно людські права...»

Такі і тим подібні хвилі переживала пані радникова. На жаль, ся дівчина вміла все її супокійну душу виводити з рівноваги, як-небудь вона за кожний раз по таких бесідах (з болем і лютістю разом) висказувала їй свої думки. Се ніколи не помагало. Наче тінь, підіймалася за старшою сестрою й Ірина, і, терпелива та лагідна, якою завсігди бувала,

вміла в таких хвилях, немов правник, заговорювати й заспокоювати панню радникову, і гаряче боронити поступки й погляди сестри. Десь-колись прилучувався до них і один молодий чоловік, медик, Стефан Лієвич. Повернувши з-за границі на ферії додому, заходив він у дім пана радника та затроював життя пані радниковій...

Чого вже він не оповідав!.. Боже, змилуйся! А вони прислухувались йому, неначе б апостол правди витав між ними та розказував про все блаженство небес. Оповідав, приміром, про студіюючих жінок і інших, тим подібних; говорив, що багато з них здає екзамен з найлуччим успіхом, а раз оповідав (то се вже брехав, як собака), що декотрі з професорів поженились таки із своїми студентками!! І багато, багато чудного розказував ще...

— Емансипація жіноча в Швейцарії або і в інших поступових краях — се точка давно виборена. Приходиться соромитися, що тут жінки остались ще так позаду за другими народами; не то, що не журяться самі про се, щоби здобути собі рівноправність із мужчинами, але вважають її якоюсь химерою. Загравшись між свої чотири стіни, не завдають вони собі навіть настільки праці, щоби дещо путнього прочитати, щоби хоч тим часом сею дорогою очиститись з перестарілих, дурних, просто смішних пересудів. А про якусь основну освіту, про розуміння природознавства та матеріалістичної філософії нема вже й бесіди. Освоєні поверховно з поодинокими галузями наук, з поодинокими фактами всесвітньої історії, думають, що вони справді доволі озброєні супроти вимог життя. І вони задумують з гореткою того наукового краму при невідраднім положенні, яке тепер займають в суспільності, вести боротьбу о існування! — тут і розсміявся він. — Аж розпука бере, — говорив він раз, наколи Олена з блідавим лицем і широко створеними очима прислухувалась його словам, — коли подумаєш, в якім глибокім сні остаяться ще нині жінки, як мало журяться про свою самостійність!..

— Вони тому не винні, Лієвичу, — перебивала тоді, боронячи, Олена. — Се лиш наслідки нещасного виховання та вкоріненого пересвідчення, що думати-знати пристойть мужчині, а жінці має воно служити за оздобу!

— Се дійсно так, дійсно, наслідки пересудів і темноти; однак, наколи яка жінчина підійметься і, щиро беручись за діло, старається збудити сонну сестру, чому кидаються на ню, неначеб вона торкала їх огняними кліщами? Чому, приміром, ганять вас, Олено, наколи ви їм висказуєте свої просвічені, здорові погляди? Се є власне те, чого я жінкам не можу простити. Щодо решти, то вони справді невинні. Доки сучасний устрій суспільності існуватиме, доти остануться вони малолітніми; однак, і сей лад не вічний. Будучина жіноча лежить в їх руках. Нехай озброюється кожда по можності, після обставин, а зброя їх... яка чиста, яка сильна, як варто по ню сягнути!! Се — знання, Олено!

Так говорив він часто, а часом ще більше. А пані радникова знала, що всі ті «об'ясняючі» розмови відносились до неї, бо вона поборювала ту модну, божевільну й деморалізуючу хворобу на кождім кроці. Для того й ненавиділа вона його з цілої душі, всіма нервами її величезного материнського серця! Для Герман-Євгена-Сидора не мав він ніколи приємного погляду, ані доброго слова. Він важився приборати позицію й манери ментора, неначеб вона його осе коли-небудь просила або її чоловік, радник, хоч би одним звучечком!!.. Нечемний!.. Із своєю великанською постаттю, густою русою гривою видавався він наче фірман біля ніжної граціозної фігурки Германа-Євгена-Сидора...

Одного разу роззухвалився навіть він до того ступеня, що вичитав йому в брутальний спосіб літанію¹. Вона лиш випадком зачула остатні слова плебейської проповіді й то, власне, коли вступала в малі офіщини², в котрих мешкав хлопець, але забути їх вона ніколи не зможе!

— Наколи б я мав вас у руках, ви, нікчемний, з глибини душі зненавиджений хлопче, — сичав він, — може, й удалось би мені вас ще видобути з сього болота, в котре ви як-небудь, ще такі молоді, залізли по вуха; а так ідете чимраз дальше до згуби! Тепер...

— Ви не маєте мені нічого розказувати, нічого приписувати! — боронився Герман-Євген-Сидор. — Зрештою іду зараз до Олени й розкажу їй, як чемно вміє говорити апостол жіночий.

— Безветиднику! — закипів молодий чоловік. — Зрештою ідїть! Вона буде тішитись, коли довідається про аванс свого брата, котрий їй і без того наводить безсонні ночі.

З тої хвилини давала вона (радникова) йому при кожній нагоді зрозуміти, що його присутність їй ненависна; а він (наколи вже йому надто було) блід, однак — мовчав, чого вона ніколи зрозуміти не могла, і — з'являвся наново...

Так зітхала пані радникова не раз з глибини серця, згадуючи згубні химери своїх доньок. Могла однак говорити й думати, що хотіла; могла не втомимо нагадувати донькам границі жіночого світогляду, — все було на дармо. Вони оставалися вперто при своїх фарсах і носили голови інакше, як випадало донькам ц. к. радника лісового...

Був пізній ясний вечір і вже по великодніх святах. Мале містечко утихло, і виразно було чути шум гірської ріки, що прорізувала місто. Воно лежало в долині, а по обох сторонах підіймались величаво

¹ Літанія — молитва у католиків, тут нотація.

² Офіщини — бічна або задня частина будинку.

гори — Карпати. У мрячну синяву сповите верхів'я, освічене магічним світлом місячним, викликувало чудні тужливі чуття в людській груді...

З одної малої незначної хатини виийшли Олена і Лієвич. Вона довірливо сперлась на його рамено, і обоє звернули в одну з тихих улиць.

— Який нині чудовий вечір, Стефане, — промовила вона стиха, поважно. — Наче б для тебе бог наказав супокій, щоб ти його міг подивляти ще востаннє в цілій супокійній красі!

— З тобою, Олено. Що він мені без тебе? Який я щасливий, що перебув з тобою остатній вечір. А все ж таки, — додав він трохи згодом, — мішається з сим чувством важкий сум, коли подумаю, що вже завтра мушу від'їжджати від тебе, і то на два роки!!

Її пройняла легка дрож і вона з нервовим посміхом сховала золоті коси глибоше під хустку і, пригорнувшись ближче до нього, мовчала...

Він похилився вперед і заглянув їй в очі. Вона видалася йому блідою.

— Ти не кажеш, Олено, нічого? — питав він стиха.

— Не можу говорити, Стефане... Буду тобі писати.

— Однак я хотів би, щоб ти говорила. Хочу чути твій голос. Хочу його чути до останньої хвилини!

— Може, тобі зложити присягу вічної любові й вірності? — питала вона його з вимушеним усміхом.

— Ні. В присяги не вірю. Ти се знаєш. Вірю лише в силу любові. А ти мене любиш... ти! — сказав він з утіхою, з трепещучим щастям у голосі. — Скажи! Я хотів би ще раз се почути!

— Люблю! — сказала вона, майже сміючись.

— З першої хвилини? — питав він у недовірчивім тоні, а гучний усміх промайнув по його обличчю.

— Так, Стефане, з першої хвилини, коли тільки я переконалась, що ти говорив правду, а не так, як багато мужчин, як взагалі так багато людей, не боявся ніколи і нічого.

— А з другої хвилини?

— З другої... що був дійсно цілою людиною, не дробився в кусники для всіх і нікого, не гнувся, а прямував беззглядно до одного, до праведного; що задивлювався на жінок не очима нинішнього брудного егоїзму, а людини людяної...

— А з третьої, рибчино?

— З третьої... коли переконалась я... ах, що! — перервала нараз жартиливо. — Пощо казати? Щоб ще став зарозумілий, як другі, що далі вже не будуть знати, що з собою починати, як поводитись, яким чином доказувати, що ось то вони!.. Ах, як вони мені всі збридли!!.

— А з четвертої?

Вона сміялася тихенько.

— Що не чути було від тебе помад та пахоців на милю, що — «пардон» — не обертав ти себе в якусь модну малпу. Великий та здоровий, — жартувала вона, — стояв мій «пан і король» між блискучим, вигладженим гуртом і не знав порядно гуляти кадриля, а ще менше у відповідній хвилі прискакувати до дам із плащем і рукавичками. Наче справдішній московський медвідь!

Обоє сміялися.

— Якби то так тебе твоя мати почула! — обізвався він.

Вона здвигнула плечима.

— Я мовчу, бо мене не питають. Наколи б спитали, сказала б правду.

— Я знаю, що й ти не боїшся. Тому й вірю тобі, голубко, однак мені досадно, коли згадаю, що твоя родина мене не терпить, їм може забагнути присилувати тебе, щоб ти вийшла за когось другого, що, по їх думці, гідніший доньки радника!

Вона розсміялась.

— Присилувати, Стефано? Хто може мене присилувати? Мізерна гордота моїх родичів? Іди ж бо: пригадай собі лучче, що я тобі казала, коли мовила, що стану твоєю.

— Се я добре пам'ятаю, Олено. Казала, між іншим, і те, що не могла би-сь без любові ні до кого належати, хіба би-сь перестала почувувати. А тоді, — казала, — людина що?

— Бачиш, Стефано? — обізвалась вона тихо, — природа каже правду, а супроти неї йти, значило б те саме, що звертати зброю проти себе.

— Вони, може, будуть тобі яку *partie brillant*¹ надставляти, а не що б ти хотіла! О, Олено, і залізо ломиться!

— Так ти не віриш мені, Стефано?

— Вірю.

— Чому хочеш мене переконати, що могла би-м за другого вийти?

— Бо ти також людина...

Вона висвободила свою руку з його і гордо повернула голову.

— Ти думаєш, я належу теж до тих, котрі уперед спокійно вважать становище і всі обставини якоїсь там людини, все розміркують, а наколи все гарно згоджується, починають любити? Думаєш, що можна би у моїм серці любов штучно виплекати? Стефано, — почулось трохи згодом докірливо, — думаю, що ти повинен мати нині для мене інші слова, а не се-бе і мене мучити сумнівами.

¹ Блискуча партія (фр.).

— Прости мені, Олено! — просив він пристрасно. — Однак гадка, що ти могла б належати до другого, а не до мене, доводить мене до краю, і я не зношу її простої.

— Успокойся, любчику! — прошептала вона лагідно. — Вір у мою любов. Чому не мучусь я, що протягом двох років могла б і тобі інша сподобатись? Адже й ти лиш людина! Тебе в'яже лише любов до мене. Інших обов'язків не маєш супроти мене; наші заручини — тайна.

— Я, Олено, я! Зі мною річ інша. Я паную над обставинами й тому можу сказати, що від мене залежить моя доля. Жінка однак, вона тепер полишена на волю долі...

— Дійсно, — сказала вона з вимушеним усміхом. — А так були б ми вже з сим і готові, і могли б о чімсь мудрішим поговорити. Вже недалеко до дому, — додала тихим голосом.

— Ні. — і обоє замовкли.

— Але ти будеш часто писати... — перервала вона перша тишину.

— Буду. Буду провадити для тебе дневник, а при кінці кожного місяця посилати.

— Вони, може, прецінь скоро проминуть, ті два роки, Стефане?... — її голос краєв його серце.

— І для чого б ні, серденько? Один рік у В., а другий, коли буду асистентом... Не клопочись, а бережись лише. Оставайся фізично сильна, а тоді все легше перебувається.

— Я буду берегтись, — відказала вона лагідно і слухняно. — Я й тепер сміюсь моді в лице. Але ти, Стефане, бережись і ти... ах!

— Що, любко?

Вони станули й споглянули на себе. Обоє були бліді.

— Ми вже дома.

— Навіть і не завважив, — відповів він придавленим голосом.

— І мені не здавалося, що так близько... З її побілілого лиця горіли стривожені очі. Приступила близько до нього.

— Бувай здоров, Стефане! — і, вхопивши його за руку, сильно стиснула. — Пам'ятай про мене... — шептала в несказанному зворушенні. — Чуєш? Пам'ятай!!

— Олено!

Він пристрасно притис її до серця. Опісля цілував мало що не кожний палець. Ледве помітив, як ухопила його за руку й теж цілувала. Він злякався, а вона скричала з болю. Одночасно опустила голову на його груди й заплакала.

— Сили... дорога дівчино! — просив він беззвучним голосом, а в горлі неначе давив його корч.

— Боюсь о наше щастя! — простогнала вона ледве чутно.

— Я... я... ні... — відповів він. — Ми ж любимося.
— Любимося, Стефане, любимося...

Будучина настала. Вона приволіклась і знічев'я уставилась, довго ї гаряче дождана і тисячний раз проклята, з своєю чудною барвною мішаниною горя і утіхи. Радникові нанесла вона чимало жури і болю. Особливо «світило родини» наводило немилосердно хмару за хмарою на безжурну голову пана радника і його жінки. Як скоренько, здавалось добрій жінчині, пройдуть шкільні роки! Як легко осягне становище придворного радника!

Сього бажала вона за всяку ціну в світі! Однак інакше склалося.

Почавши від найнижчих класів, треба було для Германа-Євгена-Сидора тримати домашнього інструктора. І як-небудь пан радник з професорами жив на найліпшій стопі, через се дім його був для них кожного часу отвертий; все ж таки Герман-Євген-Сидор приносив кожного півріччя чимраз то гірше свідоцтво. При таких нагодах змінювались любов і пестощі вітця в скаженість. Поводився наче божевільний і був би роздер сина, коли б не сестри. Небоги мали вже сховок, в котрім держали хлопця доти, доки лютість батька не минула, і він знов у сердечний, супокійний спосіб не запитував про «дитину». Тоді брала мати на себе тяжке завдання настроювати батька на «добре», вставляючись за ним гаряче.

— Воно ще таке молоде, дитинне, — мовляла вона, — мусить вибуятись; час і будучина наведуть його і без того до пуття, поваги і розуму. В тих школах і старі знетерпеливились би, а не то — воно!

Батько успокоювався, м'якнув, цілував сина і умолював, щоби він уже раз прийшов до свідомості та поправився. Підвищив йому гроші на дрібні видатки, купив золотий годинник, купив коня вмисне лише для нього і т. п. Ах, що ж бо то він і не виправляв з тими кінями — не надивився би-сь і за днину! І гніваться на нього? Та за що?.. Що бистроумний? Хитрий? Ба! — Що вміє до свого допняти? Тупий книгоїд сього не докаже... Так, приміром, замість до школи, забіжить тихцем до касарні, де завдяки протекції якого там нижчого «оборонця вітчизни», дістане схованку і приглядається годинами всім штукам їздців та військовим фарсам. Опісля відає їх дома одну за одною неабияк, а сказав би-сь: *par excellence!*¹

В таких хвилях розходилося серце старих з розкоші, і пан радник присягався, що дозволить йому відбути службу однорічного охотника хоть би і при гусарах.

¹ Досконало (*фр.*).

— Куплю йому, — говорив він з ентузіазмом, — таку «бестію», за котрою всі офіцери будуть губи гризти...

Матуру здав Герман-Євген-Сидор з тривогою, ледве що свідомо. І вибила за нею година щастя, а разом і година безіменного суму для родини Ляуфлерів. Герман-Євген-Сидор від'їхав до В., щоб відбути там дожиданий рік служби військової, а радість родичів не тривала довго. І нестямились вони, як стали чим раз, то частіше появлялись всякого роду векселі на полчках Ляуфлерівського бюрока. А пан радник? Його самого можна було частіше, як перед тим, бачити в кав'ярнях. Деколи він таки там і ночував.

В протягу трьох літ, почавши з вечора, в котрім Олена розсталась з Лієвичем, змоглася вже колишня «слаба сторона» радника в непогамований наліг...

І нині пересиджував пан радник з своїми вибраними товаришами при «шклянці» та нарікав гіркими словами на своє безталання.

— Коли Сидор буде і дальше таке заводити, — жалувався він, — коли не перестане, то доведе до того, що піду з торбами!

— Ще чого не стало! Воно не буде так зле, любий раднику! — потішав один із товаришів. Радник розсміявся гірко.

— Не зле? Пиятика, картярство й проче ледарство — се в молодого двадцятидвохлітнього хлопця не зле? Ой, прислужився він мені, що піду з торбами... з торбами, кажу, бо вже я не в силі дальше сього тягара двигати!

— Лишіть його лиш, най вибуяється, — замітив знов інший, якийсь податковий урядник¹. — Я вам ручуюся, що вийде з цілої історії такий чистий, такий нетиканий, як лиш того треба! Буде ще найліпшим мужем, найліпшим батьком; у нього бистрий розум і духа чимало! Думаєте, що я був інший у молодих літах? Думаєте, що наді мною не плакала не одну нічку небіжка мати? І що ж з того? Я успокоювався помалу, от і пішов, слава богу, у власних силах угору.

— Як, для бога, йому не гризтись!? — кликнув другий, лікар і приятель родини Ляуфлерів. — Подумайте лиш, з ласки своєї: він має ще дві незабезпечені доньки дома, а той безсовісний драбисько так і накладає тягарі на карб родини.

— Лярі-фарі², любий докторе! Незабезпечені! Дівчиськами не журюсь зовсім. Позабезпечуються самі!.. — відказав «податковець». — Зрештою одна, а саме Олена, так як би вже й заручена з молодим К.?.. Невже ж, Епаміондасе?

— Ні, товаришу, не заручена, не ослідчився ще...

¹ Урядник — чиновник.

² Лярі-фарі — пуста балаканина.

- Але ж бо люди так говорять; зрештою просиджує цілими днями у вас!
- Вона його не хоче!
- Не хоче?
- Каже, що не любить.

Тут і настала нараз тишина.

- А що ти на те, старий?

Радник здвигнув плечима.

- Що ж я можу вдіяти? Силувати її? Вона не дасться присилувати!

Один старий майор, що прислухувався спокійно розмові своїх товаришів, нараз зареготався.

– Тут і видно, – відозвався він, – хто верх веде дома! Бабське панування! Має вона хотіти? Чи вона, молода, є в силі сама рішати про своє щастя, свою будучину? Встидайся, старий! У твоїй молодості приспівував ти інакше. Адаже молодий К. – се пишна, се славна партія! *Doctor juris*¹, судовий ад'юнкт, се б тобі прецінь з рук не випускати!

Радник потупив очі у шклянку і знов здвигнув плечима.

- Що я можу вдіяти, товаришу? Чуєш, не любить його!..

– Не любить його! Начеб люди не побирались і не жили й без любові! Дурниця! Химера! Колись вона сього гірко пожалує, однак властивим виновником будеш ти! Діти виховуються інакше, пане Ляуфлер! Як довго ти живеш, доти ти й паном; але у тебе не знати, хто голова дому. Кождий сам собі паном. Кождий іде, куди йому догідно, хоч би і до чорта. З того тепер показуються і наслідки; от тепер і маєш «любов»!

– Ваша правда, майор, слово честі, що ваша! – вмішався наново контролер.

– Абсолютизм у родині – се річ наймудріша. Думаєте, що в мене інакше? Моя воля – се воля всіх; а щодо точки любові – покажу приміри. Чи женився я з любові? Женились ви, може? Мені нараджено «мою», і я пішов раз у дім, далі другий, третій, придивлявся всьому отвертими очима, прислухувався настарченими вухами, розпитувався, розуміється, делікатно про теє-то, привик до неї, освідчився – і кінець. Мені видається, пане раднику, що ваша Олена геть-геть переросла вас. Коли б се робили хлопці, се б мені було ще сяк-так до вподоби, але дівчата – ніколи! Прислухався я їй раз, як вона вела якусь розмову, але кажу вам щиро, що наколи б була менше гарна, то не прощено би їй ніколи тих дурниць, котрі, немов цвітами, повбирала гарними словами. Начиталася нездорових творів, і то є конечні наслідки. Вам було їй поводи наложити, а й тепер ще не запізно. Попробуйте лиш і переконаєтесь, що зігнеться.

¹ Доктор прав (лат.).

— Я се також завжди говорю, — обізвався знов старий майор. — Дисципліна мусить доводитись до остатніх консеквенцій¹, особливо ж у жінок. Жінка — то молодий кінь. Почує сильну, залізну руку, так і подається і вліво і вправо. Я не кажу поводи стягати, але ї не надто попускати. Якраз посередині, тоді йде гарно кроком. Де-не-де цвяхнути батіжком. Перед трапом трохи острогів, перед бар'єром — удар і остроги, поводи свobodно, тоді летить! Надто замучувати не варто, особливо спочатку; се ж моя теорія. Ляуфлер був завжди лихим їздцем, тому ж його і кожний кінь скидає з сідла. Так, так, — додав трохи згодом і задумавшись, — дисципліна мусить проводитись, мусить...

— Дай-но мені раз з Оленою розмовитись, Епамінондасе! — говорив доктор, коли оба верталися одною й тою самою дорогою додому.

— Говори. Скажи їй і те, товаришу. Те, ти ж знаєш... що її батько не забавки перестане тим бути, чим був досі, а то лісовим радником...

— Вона добра, шляхетна, — відказав, потішаючи, доктор. — Буде з усіх сил старатись, щоб її родина не терпіла убожества; коли б лиш того могла забути...

— Кого, любчику?

— Стефана Лієвича...

— Помершого?

— Егеж...

— Боженьку, а вона... що з ним?

— Не знаєш нічого, старий? Адаже нервовість... на! Опроче се трапляється часто-густо, що батьки суть остатні, котрих у такі справи втаємничується...

— Любила його?

— Авжеж! Обопільне. Він від'їхав, як і то тобі відомо, на два роки з дому, щоб студії покінчити, щоби вернутися зовсім «готовим»; тоді ї мали свої заручини оповістити, а там і побратись, та, на нещастя, набрався десь у шпиталі тифу й помер, бідачисько, таки у В. Адаже се, мабуть, знаєш?

Радник не знаходив слів, щоб виразити своє зачудовання, аж по якійсь хвилині сказав сумним, гірким тоном:

— А я об тім нічого не знав! Правда, він бував часто в моім домі, вештався чимало біля неї, однак ніколи не приходило мені щось подібного на думку. А вона... і се ж подяка за мою любов? — кликнув огірчений. — За мої батьківські старання? Ох, як се болить, болить!! Тобі, чужому, звірилась, а перед своїм батьком, перед рідним батьком, могла щось такого затаїти!..

— Успокойся лиш, чоловіче, — утихомирював доктор. — До мене теж не приходила, щоб своє серце якраз передо мною вилити. Прийшла, щоб попросту порадитися зі мною, як з лікарем. Мучила її безсонність, і гарячка до крайності підтинала її сили. Вона несказанно багато терпіла, і то

¹ Консеквенції — наслідки.

тайком; а се, старий, вимагає чимало сили. «Не могли б ви, дитинко, мені сказати, — питався я, — що більше-менше могла би сьому бути за причина? Ви ж бували звичайно найздоровіші з цілої родини».

«Чи се мусить бути, пане докторе?» — спитала вона.

«Авжеж, дитинко; се задля вас самих». Нате їй розповіла дрожачими устами, розповіла мені цілу історію. Я ледве затаїв своє зворушення. Яка шкода, що доля обоїх так роздавила! Була б з них вийшла прегарна пара, а їх потомки, старий... їх потомки... ех! — тут і замовк нараз.

— І що ж далі, докторе? — питав радник пригнетеним голосом.

— Нічо. Просила лиш, щоб я об тім нікому нічого не згадував, а з нею самою також про те більше не говорив. Коли я спитав, чому про те з своїми не говорить, відповіла: «Нащо?»

«А так собі, Олено. *Geteilter Schmerz ist halber Schmetz*»¹.

Вона похитала головою.

«Ні, пане докторе; перше треба мені самій перемогти горе; як довго воно в груді лютує, ніхто мені не допоможе».

— Вона, Епамінондасе, одна з тих, котрі самі з собою справляються.

Радник лиш зітхнув.

— Якби вона була хлопцем! — почав наново лікар, — були б з неї і вийшли люди. А так жінка... що почне жінка з надвишком розуму при горшках і мисці?

— Ох, доленько моя! — застогнав радник. — Як же ти мене гірко навістила, мене і моїх безвинних дітей! Тепер же я розумію, чому вона за К. вийти не може.

— Ну, що до сього питання, то спробуємо ще, — відповів доктор. — Супроти отрути вживається також отрута. Як віддасться, так і затреться все горе, вся гризота. Таких випадків маємо доволі. Вона буде противитись, буде обурюватись, буде слізьми заливатись... може, навіть сильно заливатись: любила його, бач, чимало, нема тут що ї сумніватись, однак чи ж для того має вже ціле життя горювати та за ним побиватись? Чи ж не женяться вже в світі удруге ні вдівці, ні вдовиці?

— Ах, розуміється, що женяться!

— Адаже людина — лиш людиною! — доказував лікар. — І чим властиво більше? Нічим більше, ні менше як... звіриною, і то товариською, розумною звіриною. Спосіб відживлюватися, боротьба о існування, спосіб розмножуватися — все те вона має таке саме, як звірина. Сього годі заперечити, наколи не хочеться йти якраз супроти всякого розуму. А що єсть по правді, те їй по розумі. Будемо отже доти апелювати до її розуму, доки

¹ Поділений біль — це половина болю (нім.).

вона квінтесенції не зрозуміє. А коли зрозуміє й віддасться, то перемога по нашій стороні. Тут і втихомириться усякий біль, прибуде родина... одне, друге... домашні клопоти і т. і., і буде ще мені і тобі вдячна. А для вас, старих, для вас було б се те саме, що *Haupttreffer!*¹

— Говори з нею! — умоляв радник. — Говори, самотній мій потішитель! Я не в силі. О, боже! За що караєш ти мене так тяжко!

І доктор дійсно говорив з нею. Умів так приладити, що застав її самотньою вдома. Лежала в фотелі недбало одягнена й курила. Він довго її не бачив, і вираз її лиця здивував його. Все здавалось у її лиці спокійним. Ні сліду ніякого горя. Сказав би-сь, все життя в ній застигло, лиш між бровами спряталось щось... щось, чого він не розумів, що однак здавалось йому знайомим. «Божевільність», — мелькнуло йому через думку. І з пильною цікавістю звернув назад на неї погляд та на її пречудні, тепер спокійні очі.

— Чого дивитесь на мене так чудно, пане докторе? — питала вона, привітавшись.

— Ви... ви... курите, Олено? — спитав змішаний, не даючи ніякої відповіді на її запитання.

— Адаже бачите...

— Але ж бо досі ви не могли знести папіроски в жіночих устах!

— Так. Однак мож і полюбити се, що передше ненавиділось. Наприклад, папіроску в жіночих устах. — І знов замовкла.

Він почав був говорити про нервовість, і що вона мусить берегтись. Говорив багато про обов'язки, котрі маються супроти себе й супроти других; особливо проти родичів. Замітив, між іншим, що людина — звірина привички і що суть люди, в котрих чутливість — джерело всякого безталання...

Вона лиш десь-колись відповідала, і то віднехочу, байдужно. Нарешті він почав говорити і про їхні домашні обставини, порушив поведінку брата, видатки батька, його турботи, гризоту, його зламаній душевній настрої...

— Не мож інакше збирати, як сіялось... — закинула вона байдужно. — Родичі² самі винні, що він пропадає. А пропадає він без рятунку. Опроче... я вірю і в дідичність блудів³.

— Критичний у вас розум, Олено, — говорив він з важкою міною, — аналізуючий, розважуючий дух. Вам я можу щось важного відкрити. Правда, се, що скажу, невідрадне. «*Des Lebens undemischte Freude ward*

¹ Великий виграш (нім.).

² Родичі — тут батьки.

³ Дідичність блудів — спадковість помилок.

*keinem Irdischen zu teil»*¹, — цитував він патетично. — Однак ви зумієте се перенести, ба і других навчити зносити такі пригоди...

Вона нічого не відповідала й не питала нічого. Думала лиш, що сильним духом суджено й багато перенести. А він почав говорити. Зразу манівцями та оборотами, а трохи згодом таки прямо, без усяких застережень. Протягом одної години довідалась, що всі вони знищені, що її батька через якусь-то суму, котру мав у себе в сховку й котрої не доставало, віддалять зі служби.

Вона не ворухалась. Побіліла лиш, немов стіна.

— На те була я давно приготована, пане докторе, — ледве прошепотіла. — Давно; однак, що можна проти того вдіяти?

— Проти того... нічого! Надіймось, що, може, йому, хоть з ласки, друга або і третя частина пенсії дістанеться. Ви однак можете чимало вдіяти!

— Для кого?

— Для ваших родичів, для вашої сестри, а найбільше для себе.

— Справді не знаю...

— Знаєте, Олено, прийміть К-го. Він незабавки проситиме вас о руку...

Стало тихо.

— Не можу.

— А чому?

— Бо, як ви й самі сказали, в мене аналізуючий і розважуючий дух, критичний розум...

— Не розумію вас зовсім; говоріть ясніше!

— Бачу, що не розумієте мене. Буду отже ясно говорити. Не люблю його, і наші погляди на життя розходяться далеко. Я не в силі його й себе оббріхувати.

— Ви сього й не робите. Він вас хоче, а ви годитесь на се.

— Не зношу його й сумніваюсь, чи зможу ще кого-небудь у життю полюбити. Се вам відомо, пане докторе. А подружжя без любові се, по моїй думці, брудні відносини. А я не хочу в ніякі такі входити.

— Ще перед хвилиною казали ви, Олено, що мож і полюбити се, що ненавиділось.

— Так, але папіроска — се не людина.

— О, Олено, Олено, — кликнув він, — у що ви вжилися? Куди загонюєтеся ви у своїй хоробливій, пересадженій уяві?

Вона наче гадина та звинулась, випростувалась, та й так чатувала на його слова.

¹ «Ніхто із смертних не був цілком щасливий» (нім. Фр. Шиллер).